

MEMLÜKLÜ KİTÂBELERİNDE HÂKİMİYET VE TABİİYYET İFADELERİ OLARAK TÜRKLER*

THE TURKS AS EXPRESSIONS OF SOVEREIGNTY AND SUBORDINATION IN MAMLUK INSCRIPTIONS

Kemal ÖZKURT**

ÖZ

İslam kitabe geleneğinde, banî veya sadece dönemin sultanı olarak hükümdarları öven ifadelerle sıkça rastlanır. Bu durumda bazen sultanın yaptığı savaşlar ve kazandığı zaferler de anlatılır. Hakimiyeti altında bulunan coğrafyalar veya milletlerden bahsetmek de hükümdarın büyüklüğünü ifade bakımından başvurulan araçlardan biridir. Övgülerin karakterini belirleyen asıl etken, çoğunlukla kitabenin hangi yapı türü ve yapının hangi kısmında yer aldığıdır. Mezar anıtlarında ve dini mimaride daha mütevazı ifadeler tercih edilirken, sivil mimari örneklerinde övgü sınırları zorlanmaktadır. Türk hükümdarları kitâbelerde yönettikleri milletlerden bahsederken, genellikle kendi milletlerinin adını anmaz, çevre kültürlerle vurgu yaparlar. Bu anlamda başta gayrimüslimler olmak üzere komşu Müslüman milletler de bu ifadede yerlerini alırlar. Arap, Acem, Rum, Ermeni şeklinde uzayan liste, zaman zaman bütün milletlerin hükümdarlarının efendisi şeklinde de bitebilmektedir. Batılı ve Avrupalı anlamında kullanılan “Efrenç”, geniş anlamda İslam coğrafyasının batısındaki tüm gayrimüslimleri nitelemektedir. Bazen Müslüman halklardan bahsedilirken Şam örneğinde olduğu gibi, şehir veya coğrafya zikredilerek orada yaşayanlar ve yerel yönetimler kastedilir. Bu makalede, bir Türk devleti olarak Memlûkluların mimari kitâbelerinde, Türkleri ifade etmek üzere doğrudan kullanılan “Türk” ve zaman zaman coğrafyadan hareketle bir isimlendirme olarak kullanılan “Rûm” gibi terimler, kitâbeleri bağlamında ele alınıp, öncülleri, çağdaş ve haleflerinin örnekleri ile mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûklü, Türk, kitâbe, hâkimiyet, mimari.

ABSTRACT

In the tradition of Islamic epigraphy, it is common to encounter laudatory expressions praising rulers, either as patrons (bânî) or simply as the reigning sultans of the time. In such cases, the inscriptions may also recount the sultan’s military campaigns and victories. Referring to the territories or peoples under the sultan’s rule is another rhetorical

* Bu makale, 25-28 Ekim 2023 tarihinde Samsun’da düzenlenen 27. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Samsun. ♦ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3841-7250> ♦ E-mail: kemal.ozkurt@omu.edu.tr

device employed to underscore the magnitude of his sovereignty. In this context, the number of nations governed and the vastness of the lands controlled are among the elements that signify the ruler's power.

In the epigraphic material from the early period of Turkish-Islamic epigraphy -such as that of the Qarakhanids, Ghaznavids, and Great Seljuks- it is observed that Turkish rulers made little explicit reference to their own ethnic identity in inscriptions when mentioning the peoples, they governed. In contrast, the names of surrounding cultures appear more frequently in these texts. In this regard, both neighboring Muslim communities and, notably, non-Muslim groups are often included in such expressions.

Beginning with the Anatolian Seljuks and continuing into the Ottoman period, we begin to encounter explicit references to the term "Turk". A similar emphasis on Turkish identity is also notable in the inscriptions of the Mamluk Sultanate, a contemporary Turkish state of the Ottomans.

The list, often extending with references such as Arab, Persian, Rûm (Anatolian), and Armenian, may at times conclude with a phrase such as "master of the rulers of all nations." This expression serves as a summarizing formula, especially when the architectural space available for the inscription reaches its limit, replacing the enumeration of further ethnic or cultural groups with a comprehensive reference to "all peoples."

Despite its specific origins and early usage, the term "*Afranj*", which came to denote "Western" or "European" during the Mamluk period, broadly referred to all non-Muslims living in the western regions of the Islamic world. Although it appears only in a limited number of examples, the political implications of the geographical area it denotes are of particular significance.

Although the term "'Ajam" underwent semantic expansion and shifts over different periods, in its narrower sense it refers specifically to Persians, while in a broader sense it can denote all foreign peoples, depending on the perspective of the user. However, within the context of Mamluk epigraphy -the focus of this article- the term 'Ajam most often signifies the Iranian people and the broader Persian cultural sphere.

The *Daylamites* -an Iran- centered ethnic group that ruled over the same geographical region- also appear among the communities mentioned in Mamluk epigraphy. In Mamluk inscriptions, the Turks are frequently mentioned in conjunction with the Daylamites.

This paper aims to examine the terms directly used to refer to the Turks in the inscriptions of the Mamluks -as a Turkish state- such as *Turk* and, occasionally, *Rûm*, which is employed based on geographical association.

Keywords: *Mamluk, Turk, Inscription, Sovereignty, Architecture.*

GİRİŞ

Mısır’da siyasi bir güç olarak Türklerin varlıkları, öncelikle Abbasi ordusun-
daki Türk askerler ile başlar. Ahmed b. Tolun et-Türkî, Mısır’daki Türk askerlerinin de
desteği ile Toluniler Hanedanını kurmuştur. Bu devlet Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerini
hâkimiyeti altına almıştır (868-905). Tolunoğullarından sonra yine Mısır merkezli ola-
rak, başka bir Türk hanedanı olan İhşidler, Suriye ve Filistin’i de içine alan coğrafya-
ya hükümrân olmuşlardır (935-969)¹. Adı geçen coğrafyalara ilaveten, Yemen ve Kuzey
Afrika’yı da içine alan bölgelere hâkim olan Eyyubiler’in (1171-1462) ordusunda, gös-
terdikleri başarılarla büyük bir güç elde eden Memlûkler, Eyyubi sultanı için tedirginlik
kaynağı olurlar. Memlûk emiri Baybars el-Bundukdârî, kendilerini tasfiye etmeye çalışan
Eyyubi Turan Şah’ı öldürerek Mısır’da Memlûk Devleti’ni kurmuştur².

Memlûk Devleti, “Bahri Memlûkler” (1250-1382) ve “Burci Memlûkler” (1382-
1517) şeklinde iki dönemde ele alınır. Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı askerlerin, Kahi-
re’de Nil Nehri’nin içinde yer alan Ravda Adası’ndaki kışlalarda bulunmaları dolayısıyla
bunlara el-Memâlik el-Bahriyye (Bahri Memlûklular) adı verilmiştir³.

Kalavun, kendi hanedanını kurmak için 3700 kadar Çerkez Memlûkü, Kal’atül-
cebel’in burçlarına yerleştirmiş ve bu mekâna nisbetle bunlara Burci Memlûkler denmiş-
tir. Memlûklû Devleti, 1517’deki Sultan Tomanbay ve Osmanlı padişahı Yavuz Sultan
Selim arasındaki savaşla son bulmuştur⁴.

Memlûklû Devleti, kendinden önceki Türk devlet geleneği ve başta mimari ol-
mak üzere tüm sanatlarda kültürel mirası almış, yorumlayarak yeni kurum ve formlar ek-
leyerek kendinden sonraki kuşaklara devretmiştir. Özellikle yapılarıdaki devasa boyutlar,
kubbe sayılarındaki artış ve tezyinatta renklerle öne çıkmıştır. Anıtsal Cuma camileri ile
birlikte zamanla cami işlevi de kazanan ve külliyelerin merkezini oluşturan medreseler,
taçkapı ve eyvanları ile Memlûklû mimari repertuarında önemli bir yer tutmaktadır. 267
yıllık devlet hayatında, kendine özgü bir mimari üslup oluşturan ve çok sayıda iddialı eser
veren Memlûklûlar, İslam sanatında önemli bir yer işgal etmektedir.⁵

Memlûklû Devleti’nden, dönem kaynaklarında genellikle “ed-Devletu’t-Turkiyye-
” (دولة الترك) olarak bahsedilmektedir.⁶ Memlûkluların Türk soylu olmalarına rağmen,
hâkimiyet alanlarının Kuzey Afrika ve yönettikleri halkların da Araplar olması dolayısıy-
la, Memlûk sanatının bir Türk sanatı olarak ele alınıp alınamayacağı tartışılmaktadır⁷. Bu
makalenin konusu Memlûklû epigrafisinde “Türk” isminin kullanımı ve bağlamı olması
dolayısıyla, Memlûklû sanatına ilişkin tartışmalara da katkı sunacağı düşünülmektedir.

1 Uluçay, 2012, 139-141.

2 Ayaz, 2015, 25-28.

3 Uzunçarşılı, 1998, 271-273.

4 Miroğlu, 1992, 305-310.

5 Rabbat, 2010, 19, 33.

6 Eş-Şeyh Ebî'l-‘Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, 1915, 236.

7 Eruz, 2004, 97.

Memlûklü dönemi tarihçisi, bilim adamı ve münşi Kalkaşendî, Subhu'l-A'shâ adlı meşhur eserinde, Arap olmayan milletlerin başında Türklere yer verir. O dönemin Mısır meliklerinin soyunun Türk olduğunu söyleyip, Türklerin soyunun Hz. Nuh'un oğlu Yefes'e uzanan ve nihayet zamanına Selçuklulara inen bir silsileyi verir. Bilim adamı olmanın yanı sıra devlet bürokrasisinde de yer alan Kalkaşendî'nin bu ifadesi, devletin resmi tutumu niteliği taşımaktadır⁸.

1. Kitâbelerde Hâkimiyet ve Türkler

1.1. Han Kitâbesi

Kudüs İslam Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilen Baybars Salihî dönemine ait han kitâbesi, bazı okunamaz haldeki kelimelere rağmen, bu makalenin konusuna ilişkin bilgi verir mahiyettedir:

- 1- بِسْمِ اللَّهِ (الله) الرحمن الرحيم ... [و صَلَّى الله على سيدنا محمد و آله
- 2- مَمَّا أَمَرَ بِإِنْشَاء [هذا الخان المبارك ...] و باباه الجسيم
- 3- مولانا السلطان الأعظم.... مالك رقاب] الأمم ملك
- 4- العرب و العجم [و الترك... الملِك الظاهر
- 5- ركن الدنيا و الدين أبي الفتح بيبرس الصالحى ... قسي]-م أمير المؤمنين
- 6- ضاعف الله [اقتداره...] و أعزَّ نصره
- 7- و كتب فى آخر [... سنة] إثنين و ستين و ستمائة
- 8- و الحمد لله وحده [...] و ... [آله] و سلم

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın selamı efendimiz Muhammed'in ve ehl-i beytinin üzerine olsun. Bu mübarek han ve yüksek kapısının yapımını, efendimiz, büyük sultan, Arap, Acem ve Türk meliklerinin özgürlüğünü elinde tutan, Melik Zahir, din ve dünyanın rüknü, büyük fatih Baybars Salihî, halifenin siyasi ortağı, Allah onun iktidarını uzun kulsın ve onu zafere ulaştırsın, emretti. Bu yazı 662/1264 yılı sonlarında yazıldı. Hamd, bir olan Allah'a, salât ve selam Peygamber'in üzerine olsun⁹.

Kitâbede, yöneticinin kimliği ile birlikte, hâkimiyet ve tabi olmayı içeren bazı ifadeler bulunmaktadır. Bunlar: Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan anlamında “mâlikü rikâbi'l-umem” (مالك رقاب الامم), Arap, Acem ve Türklerin meliki anlamında “meliku'l-Arab ve'l-Acem ve't-Turk” (ملك العرب و العجم و الترك) ifadeleridir.

⁸ <https://shamela.ws/book/9429/417>, (كتاب صبح الاعشى في الانشا), (Erişim 20.06.2024)

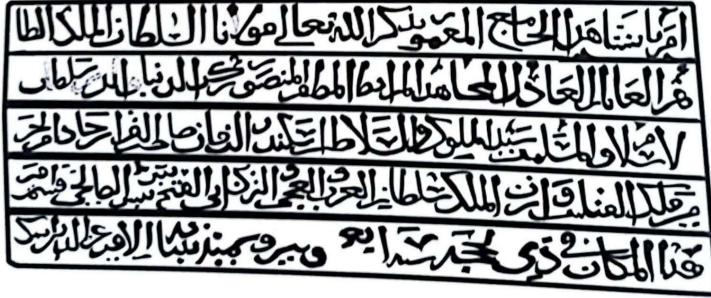
⁹ Bkz. Thesaurus D'épigraphie Islamique.

1.2. Kâre Ulu Camii Kitâbesi

Suriye’de Şam ve Humus’u birbirine bağlayan yolda yer alan Kâre şehrindeki yapıda, Memlûklu Sultanı Baybars Salihî dönemine ait 1266 tarihli beş satırlık kitâbenin (Fot.1) metni şöyledir:

- 1- أمر بإنشاء هذا الجامع المعمور بذكر الله تعالى [مولانا] السلطان الملك الظا
- 2- هر العالم العادل المجاهد المرابط المظفر المنصور ركن الدنيا والد[ين سلطان]
- 3- الإسلام والمسلمين سيد الملوك والسلاطين إسكندر الزمان صاحب القرآن خادم الحر
- 4- مين ملك القبلتين وارث الملك سلطان العرب والعجم والترك أبي الفتح ببيرس الصالحي واتمام(?)
- 5- هذا المكان في ذي الحجة سنة أربعة وستين وستماية بناية الأمير عز الدين أبيك.

Allah’ı zikirle mamur olan bu caminin inşa edilmesini, âlim, âdil, mücahid, murâbıt, muzaffer, mansur efendimiz, dünya ve dinin dayanağı, İslam ve Müslümanların sultanı, melikler ve sultanların efendisi, zamanın İskender’i, üstün hükümdar¹⁰, iki haremın hizmetkârı, iki kâblenin (Kudüs-Mekke) meliki, mülkün sahibi, Arap, Acem ve Türklerin sultanı, büyük Fâtih, Baybars Sâlihî emretmiştir. Bu mekânın inşası 664/1266 yılı Zilhicce ayında Emir İzzeddin Aybek nâibliğinde tamamlanmıştır¹¹.

Fot.1: Kâre Ulu Camii’nin Kitâbesi (Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018)

Kâre Ulu Camii inşa kitâbesinde kimlik ve hâkimiyet ifadesi olarak; Meliklerin efendisi anlamında “seyyidu’l-mulûk” (سيد الملوك), büyük hükümdar anlamında “sâhibu’l-kırân” (صاحب القرآن), Arap, Acem ve Türklerin sultanı manasında “Sultânu’l-‘Arab ve’l-‘Acem ve’t-Turk” (سلطان العرب والعجم والترك) ifadelerine yer verilmiştir.

10 Yazılışı Kur’an’a benzeyen kelime, “karân” telaffuzuyla Büyük hükümdar anlamında, çok sayıda Müslüman yönetici, örneğim Emir Timur için kullanılır. Dekhoda, 1998, 14772-14774.

11 Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018, 139.

1.3. Halid bin Velid Türbe Kitâbesi

Sultan Baybars'ın Halid bin Velid Türbesi için hazırlattığı ve günümüzde, Şam Milli Müzesi'nde bulunan, 664/1266 tarihli bu ahşap levhadaki beş satırlık kitâbede (Fot.2), şu ifadeler yer almaktadır:

- 1- بسم الله الرحمن الرحيم أمر بإنشائه على حرم سيف الله وصاحب رسول الله خالد بن الوليد
- 2- رضي الله عنه مولانا السلطان الملك الظاهر ركن الدنيا والدين وسلطان الإسلام والمسلمين قاتل الكفرة
- 3- والمشركين قاهر الخوارج والمتمردين [محد] بي العدل في العالمين ملك البحرين صاحب القبلتين خادم الحرمين الشريفين وارث
- 4- الملك سلطان العرب والعجم والترك
- 5- اسكندر الزمان وصاحب القرآن ببيرس الصالحى قسيم أمير المؤمنين أعز
- 5- الله سلطانه عند عوده على [حمص] للغزاة ببلاد سبيس وذلك في شهر ذي الحجة سنة أربعين وستين وستماية".

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allahın kılıcı, Allah Rasulünün (salat ve selam onun üzerine olsun) dostu, Halid bin Velid'in türbesinin yapımını, efendimiz Sultan Melik Zâhir dünya ve dinin dayanağı İslam ve Müslümanların Sultanı, kafır ve müşrikleri yok eden, Harici ve isyancıları itaat altına alan, alemde adaleti ihya eden, iki denizin meliki, iki kıblenin sahibi, iki şerefli haremın koruyucusu, mülkün vârisi, Arap, Acem ve Türklerin sultanı, zamanın İskender'i, üstün hükümdar, Baybars Sâlihî, Halifenin güç ortağı, Allah saltanatını yüceltsin, Sis kentini fethederken uğradığı Humus'ta, 664/1266 yılı zilhicce ayında emretti¹².

Fot.2: Halid bin Velid Türbesi'nin Ahşap Kitâbesi (Discover Islamic Art, 2024)

12 Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018, 298.

Kitâbede doğrudan hâkimiyet ve milliyetle ilgili olarak kullanılan ifadelerle, mülkün vârisi anlamında “vârisu’l-mülk” (وارث الملك) ile başlanmış, Arap, Acem ve Türklerin sultanı anlamında “Sultânu’l-‘Arab, ve’l-‘Acem ve’t-Turk” (سلطان العرب والعجم و الترك) lakabıyla devam etmiştir.

Kitâbe, milattan önceki yüzyıllardan Büyük İskender’in adına yer verilerek, Memlûklukl sultanının “Zamanın İskenderi” olarak nitelenmesi bakımından anlamlıdır. Ayrıca günümüzde Kozan adıyla, Adana’ya bağlı bir şehrin adının geçmesi bakımından da önemlidir. Eski adı Sis olan yerleşim, o dönemde Kilikya’nın başkentidir¹³.

1.4. Zahir Baybars’ın Halid bin Velid Türbesindeki Vakfiyesi

Toplam sekiz satırdan oluşan uzunca vakfiye metninin burada sadece hâkimiyeti ifade eden ilk üç ve son satırların metin ve tercümesine yer verilecektir¹⁴.

- 1- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَكْتُوبٌ بِمَا وَقَفَهُ مَوْلَانَا السُّلْطَانُ الْمَلِكُ الظَّاهِرُ السَّيِّدُ الْأَجْلُ الْعَالَمُ الْعَادِلُ الْمُجَاهِدُ رَكْنُ الدُّنْيَا وَالدِّينِ
سُلْطَانُ الْإِسْلَامِ
- 2- وَالْمُسْلِمِينَ سَيِّدُ الْمُلُوكِ وَالسَّلَاطِينِ وَارِثُ سُلْطَانِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ وَالتُّرُكِ فَاتِحُ الْحَصُونِ وَالْقَلَاعِ وَالْأَمْصَارِ مَبِيدُ الْفَرَنْجِ وَالْأَرْمَنِ
وَالْتَتَارِ مَلِكُ الْبَحْرَيْنِ
- 3- صَاحِبُ الْقِتْلَتَيْنِ خَادِمُ الْحَرَمَيْنِ الشَّرِيفَيْنِ الْأَمْرُ بِبَيْعَةِ الْخَلِيفَتَيْنِ أَبُو الْفَتْحِ بَيْبَرَسُ الصَّالِحِي خَلَّدَ اللَّهُ سُلْطَانَهُ عَلَى مَصَالِحِ هَذَا الْمَشْهَدِ
الشَّرِيفِ الْمَعْرُوفِ بِخَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
...
- 8- وَكَانَ الْفَرَاغُ مِنْهُ فِي شَهْرِ رَجَبِ الْأَوَّلِ سَنَةِ سِتٍّ وَسِتِّينَ وَسِتْمِائَةَ

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Bu vakfiye, efendimiz, sultan melik zahir, büyük efendi, âlim, adil, mücahit, dinin ve dünyanın dayanağı, İslam'ın ve Müslümanların sultanı, meliklerin ve sultanların efendisi, Arap, Acem ve Türk sultanlarının varisi, surlar, kaleler ve ülkelerin fatihi, Frenk, Ermeni ve Tatarların yok edicisi, iki denizin meliki, iki kâblenin sahibi, Haremeyn-i Şerifeyn'in hizmetkârı, iki halifeye biatı emreden, büyük fatih Baybars Sâlihî Allah onun saltanatını ebedi kılsın, Halid bin Velid (Allah ondan razı olsun)'e ait olan bu türbeye vakfedilenleri beyan etmektedir... 666/1268 yılında tamamlanmıştır.

Kitâbede, vakıf sahibi Zahir Baybars, melikler ve sultanların efendisi anlamında “seyyidu’l-mulûki ve’s-selâtin” (سَيِّدُ الْمُلُوكِ وَالسَّلَاطِينِ), Arap, Acem ve Türk sultanlarının varisi anlamında “vârisu sultânî’l-‘Arab ve’l-‘Acem ve’t-Turk” (وارث سلطان العرب والعجم و الترك) ifadesine yer verilmiştir.

Kitâbede Memlûklukl sultanından, Frenkler (Avrupalı), Ermeniler ve Tatarları yok eden olarak bahsedilmesi, İslam epigrafisinde az rastlanan bir ifade olarak, bu kitâbede yer almaktadır.

13 Turan, 2009, 294.

14 Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018, 303.

1.5. Halid bin Velid Türbesi'nde Onarım Kitâbesi

Sahabi ve büyük bir komutan olan Halid bin Velid'in mezarı Humus'ta bulunmaktadır. Türbede Eşref Halil bin Kalavun tarafından yaptırılan ve pencerelerin yenilenmesi ile ilgili olarak yazılan kitâbe sekiz satırdan oluşmaktadır¹⁵.

- 1- بسم الله الرحمن الرحيم جدد هذا الشباك المبارك في هذا المشهد الخالدي
- 2- رضي الله عنه في أيام مولانا السلطان الأعظم الملك الأشرف العالم العادل المجاهد
- 3- المرباط المتأغر المظفر الهمام ملك الأنام صلاح الدنيا والدين سلطان
- 4- الإسلام والمسلمين ناصر الملة المحمدية محي الدولة العباسية ملك البحرين صاحب القيلتين و
- 5- وارث الملك سلطان العرب والعجم والترك مالك رقاب الأمم جامع فضيلتي السيف
- 6- والقلم أبي الفتح خليل خلد الله سلطانه وأفاض على الرعاية كافة عدله وإحسانه
- 7- ابن مولانا السلطان الشهيد الملك المنصور سيف الدنيا والدين قلاوون قدس الله روحه
- 8- ونور ضريحه وذلك عند توجهه إلى فتح قلعة الروم بتاريخ سنة إحدى وتسعين وستماية

Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Halid bin Velid, Allah ondan razı olsun türbesinin şebekeleri, efendimiz büyük sultan Melik Eşref, âlim, âdil, mücahid, murâbıt, musâğir, muzaffer, canlılara himmet eden, dinin ve dünyanın salâhi, İslam ve Müslümanların sultanı, Millet-i Muhammediye'nin yardımcısı, Abbasi Devletini ihya eden, iki denizin meliki, iki kıblenin sahibi, mülkün mirasçısı, Arap, Acem ve Türk sultanlarının meliki, milletlerin özgürlüğünü elinde bulunduran, kılıcın ve kalemin faziletlerini birleştiren, büyük fatih Halil, Allah saltanatını ebedi kılsın, reâyâsının tümüne adaletini ve ihsanını yaysın, oğlu şehit Sultan Melik Mansur Seyfuddunya ve 'd-din Kalavun, Allah onun ruhunu mukaddes kılsın ve türbesini nurlandırsın, Rum Kalesini fethetmiş olduğu 691 yılında yenilenmiştir.

Kitâbede İslam ve Müslümanların sultanı ifadesinden sonra, yine aynı anlama gelmek üzere “Millet-i Muhammediye” nitelemesine yer verilmesi az rastlanan örneklerdendir. Mülkün varisi, “Arap, Acem, Türk sultanlarının Meliki” ifadesi aslında önceki ifadeleri coğrafi anlamda tekrarlayan isimlendirmedir.

Kitâbe, Anadolu'ya (Rûm) yapılan bir askeri sefer esnasında gerçekleşen onarım emri ve uygulaması bakımından da farklı bir özellik göstermektedir.

1.6. Makam-ı Mûsa Aleyhisselam Kitâbesi

Filistin topraklarında, Kudüs'e 15 km kadar mesafede, Sultan Melik Zahir'in emriyle, Hz. Musa makamı olarak inşa edilen yapıda, Memlûklü dönemine ait bir kitâbe (Fot.3) bulunmaktadır¹⁶.

¹⁵ Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018, 305.

¹⁶ Kamil Cemil el-'Aselî, 1991, 26-28.

بسم الله الرحمن الرحيم إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر، أمر بإنشاء هذا المقام الكريم على ضريح موسى الكليم عليه الصلاة والسلام مولانا السلطان الملك الظاهر السيد الأجل العالم العادل المؤيد المظفر المنصور ركن الدنيا والدين السلطان الإسلام والمسلمين سيد الملك والسلاطين، فاتح الأمصار مبيد الفرنج والتتار مقتلع القلاع من أيدي الكفار، وارث الملك سلطان العرب والعجم والترك. اسكندر الزمان صاحب القرآن، ملك البحرين مالك القبلتين خادم الحرمين الشريفين، الأمر ببينة الخلفين أبو الفتح بيبرس قسيم أمير المؤمنين خلد الله سلطانه وذلك بعد عودة ركابه العزيز من الحج المبرور وتوجهه لزيارة القدس الشريف تقبل الله منه في نيابة عبده ووليه الأمير الكبير المठाغر جمال الدين أقوش النجبي كافل الممالك الشامية أعزه الله، في شهور ثمان وستين وستمائة للهجرة النبوية على صاحبها أفضل الصلاة، بولاية العبد الفقير إلى الله تعالى محمد بن رجال عفا الله عنه

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın mescitlerini yalnızca Alla''a ve ahiret gününe inananlar imar ederler. Bu şerefli makamı Kelamullâh olan Musâ'nın (salat ve selam onun üzerine olsun) türbesi üzerine kurulmasını, efendimiz, Sultan Melik Zahir, büyük efendi, âlim, adil, desteklenen, muzaffer, mansûr, dünyanın ve dinin direği, İslam ve Müslümanların sultanı, meliklerin ve sultanların efendisi, ülkeler fatihi, Frenk ve Tatarları yok eden, kâfirlerin elinden kaleleri söküp alan, mülkün mirasçısı, Arap, İran ve Türklerin sultanı, zamanın İskender'i, üstün hükümdar, iki denizin meliki, iki kıblenin sahibi, iki şerefli haremın hizmetçisi, iki halifeye biati emreden, büyük fatih Baybars, halifenin siyasi ortağı, Allah, saltanatını daim kılsın, makbul Hacdan dönüşünden sonra Kudüs'ü ziyarette teveccühünden sonra, Allah kabul etsin, emretti. Memuru ve dostu Şam Nâibi Cemalüddin Akkuş'un niyabetinde, Allah onu yüceltsin, Peygamber efendimizin (selamların en güzeli, dostlarının üzerine olsun) hicretinin 668/1269 yılı aylarında, fakir kul Muhammed bin Rihâl, mütevelliliğinde yapıldı, Allah onu bağışlasın.

Fot.3:

Makam-ı Musâ
Aleyhisselam Kitâbesi

Kitâbede, milletler ve hâkimiyet bağlamında, mülk ve sultanların efendisi manasına (مبيد الفرنج والتتار), Frenk ve Tatarları yok eden manasına (سيد الملك والسلطين), Arap, Acem ve Türklerin sultanı manasına (سلطان العرب والعجم والترک), zamanın İskenderi anlamında (اسکندر الزمان) nihayet büyük hükümdar anlamında “sâhibu’l-karân” (صاحب القرآن) ifadelerine yer verilmiştir.

1.7. Baalbek Ulu Camii Onarım Kitâbesi

Baalbek Ulu Camii’ndeki 60x94 cm boyutlarındaki 5 satırlık kitâbe, yapıdaki Memlûkluk dönemi, Mansur Kalavun zamanına ait 682/1283 tarihli onarımı anlatmaktadır.¹⁷

- 1- جدد هذا الحائط المبارك والشبابيك في أيام مولانا السلطان الأعظم شاهنشاه
- 2- مالك رقاب الأمم سيد ملوك العرب والعجم والترك والديلم الملك المعظم المنصور
- 3- سلطان الإسلام والمسلمين وقامع الكفرة والمشركين محي العدل في العالمين ملك البحرين خادم
- 4- الحرمين الشريفين أبي المعالي قلاوون قسيم أمير المؤمنين خلد الله سلطانه وأزره ببقاء ولده
- 5- وولي عهد مولانا السلطان بن السلطان علاء الدين وأدام ملكهما بتولي الأمير نجم الدين حسن نائب قلعة بعلبك ومدينتها في سنة اثني وثمانين وستماية.

Bu mübarek duvar ve pencereleri, en büyük sultan, şahlarşahi, milletlerin bağımsızlığını elinde tutan, Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi, zafer sahibi büyük melik, İslam ve Müslümanların sultanı, kafir ve müşrikleri ezen, alemlerde adaleti ihya eden, iki denizin meliki, iki şerefli haremın hizmetçisi, Ebi’l-meâlî Halifenin ortağı Kalavun’un günlerinde, Allah saltanatını ebedi kılsın, onu oğlu veliahd efendimiz sultan oğlu sultan Alaüddin ile desteklesin ve mülklerini ebedi kılsın, Balbek Kalesi ve şehrin naibi Necmüddin Hasan’ın mütevelliliğinde 682/1284 yılında yenilendi.

Kalavun dönemine ait bu kitâbede sultan, bütün milletlerin özgürlüklerini elinde tutan kişi olarak gösterilmekte ve devamında Arap, Acem, Türk ve Deylem yöneticilerinin efendisi olarak ifade edilmektedir.

1.8. İmam Ebu’l-Kâsım el-Muktedir Bi’llah Hafâcâ’nin Kabri

Mısır’da, el-Melikü’l-Âdil Zeyneddin Ketboğa, Anadolu’da Selçuklu Sultanı II. Mesud dönemine denk düşen bir mezar kitâbesinde, Rûm kelimesinin, tarih ve coğrafya bağlamında Türklere bağlanan bir örneği bulunmaktadır:

بسم الله الرحمن الرحيم
هذا قبر الامام ابو القاسم المقتدر بالله خفاجا ولد نوبة الروم وله من العمر ثلاث
سنين و نصف توفي الى رحمة الله تعالى ليلة الاربعاء سادس محرم سنة خمس و
تسعين و ستمائة

¹⁷ Subaytî, 2008, 184-185.

Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu, Anadolu'daki savaş sırasında doğan, imam Ebu'l-Kâsım el-Muktedir Bi'llah Hafacâ'nin kabridir. 695 yılı muharrem ayının 6'sı çarşamba akşamı (15 Kasım 1295 salı günü) üç buçuk yaşında Allah'ın rahmetine kavuşmuştur¹⁸.

Kitâbede Anadolu'da şeklinde tercüme edilen “Rûm” (روم) kelimesi, doğrudan Türk kelimesi kullanılmamasına karşın, coğrafyadan hareketle Türkleri ifade etmektedir.

1.9. Lübnan Hanbeli Camii

- 1- بسم الله الرحمن الرحيم جدد هذا الجامع المبارك في أيام مولانا السلطان الأعظم شاهنشاه المعظم
- 2- مالك رقاب الأمم سيد ملوك العرب والعجم والترك والديلم الملك المنصور سلطان الإسلام والمسلمين قانع الكفرة
- 3- والمشرकिन محي العدل في العالمين ملك البحرين خدام الحرمين الشريفين أبي المعالي قلاوون قسيم أمير المؤمنين خلد
- 4- الله سلطانه وشد أزره ببقاء ولده وولى عهده مولانا السلطان الملك الصالح علاء الدين وأدام (نصر)هما
- 5- وجعل البسيطة ملكهما بتولي الأمير نجم الدين حسن نائب قلعة بعلبك المحروسة ومدينتها ونظر القاضي بهاء
- 6- الدين بن خلكان وذلك العشر الآخر من جمدى الأول سنة اثني وثمانين وستمئة والحمد لله وحده.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla¹⁹. Bu mübarek cami, Efendimiz büyük sultan, büyük şahlarşahi, milletlerin özgürlüklerini elinde tutan, Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi, zafer sahibi, İslam ve Müslümanların sultanı, kafir ve müşrikleri ezen, alemlerde adaleti ihya eden, iki denizin meliki, iki şerefli haremın hizmetçisi, Ebil medlî, Halifenin ortağı Kalavun'un günlerinde, Allah saltanatını ebedi kılsın, oğlu ve veliahdı efendimiz sultan Melik Salih Alaaddin'in uzun ömrüyle gücünü artırsın, her ikisine yardımını devamlı kılsın. Hâkimiyet alanlarını genişletsin. Emir Necmeddin Hasan'ın mütevelliliğinde, Balbek Kalesi ve şehrinin naibi, Kadı Bahauddin bin Halkân'ın bina nazırlığında, 672/1283 yılı, Cemaziyelevvelinin son 10 gününde yenilenmiştir.

Kitâbede, Anadolu epigrafisinde bilinen Farsça kökenli yüce şahlarşahi anlamında “şâhinşâh el-mu‘azzam” (شاهنشاه المعظم) lakabının kullanılması dikkat çeken bir ifadedir. Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan anlamında “mâlikü rikâbî'l-umem” (مالك سيد ملوك العرب), Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi anlamındaki (رقاب الامم سيد ملوك العرب) ifadesi milliyet ve hâkimiyet bağlamında önemlidir.

1.10. Kahire Türkmeni Camii Sebil Kitâbesi

Kahire'de, daha önce bir sebile ait olup, sonradan Türkmeni Camii duvarına yerleştirilen 740/1339-1340 tarihli kitâbede, bânîyenin hayrî şu şekilde ifade edilmektedir:

الفقير الى الله الراجية عفو الله و رحمته الحاجّة سلام زوجة الجناب المرحوم
العلائى أمير على بن التركمانى و ذلك فى شهر ربيع الأول سنة
أربعين و سبعمائة من الهجرة النبويّة أحسن الله [...] بمحمد وآله و صحبه

18 Thomas, 1884-1885, 21-28. Bkz. [Inscription Text](#)

19 Subaytî, 2008, 184-185.

Bu mübarek sebilin yapımını, Allah'ın rızasını elde etmek için, Allah'ın af ve rahmetini dileyen aciz kul, merhum yüce emir Ali bin Türkmeni'nin eşi Hacı Selma Hanım emretmiştir. Hicri Rebiul Evvel ayının 740/1339 yılında tamamlanmıştır. Allah ona...ecrini versin. ...Muhammed'e, ehline ve ashabına.²⁰

Kitâbede, hâkimiyet bağlamında bir terim bulunmamakla birlikte Türkmen ifadesi milli bir çağrışım yapmakta, Türk isminin devlet, değilse de bireysel ve topluluk anlamında kullanımına örnek oluşturmaktadır.

1.11. Tomanbay Türbe Kitâbesi

Sultan Ebu'n-Nasr Tomanbay'a ait türbe kitâbesi, diğer milletlerden bahsedilmesinin ötesinde, İslam ve Müslümanlardan, İslam'ın coğrafi sınırlarından bahsedilmiş olmanın ötesinde ayrıca, Müslümanları ifade etmek üzere "el-Milletu'l-Muhammediye" (الملة المحمدية) ifadesine yer verilmesi yönüyle farklı bir uygulamadır.²¹

معين (؟) الاسلام و المسلمين ناصر الغزاة و المجاهدين ملجا الفقراء و ...
المساكين حامي الثغور الاسلامية و غياث الملة المحمدية ... الشريف (؟) السلطان
... ؟ سيد ملوك العرب و العجم و الترك و الديلم مولانا السلطان المالك الملك
العدل ابو النصر طومان باي ... ، و كان الفراغ في شهر رمضان سنة ست و
تسعمائة من الهجرة النبوية

...İslam'ın ve Müslümanların yardımcısı, gazilerin ve mücahitlerin destekçisi, fakirler ve miskinlerin sığınağı, İslam coğrafyasının sınırlarını koruyan, milleti Muhammediye'nin yardımcısı, Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi, büyüğümüz, mülkün sahibi olan Sultan, adil Ebu'n-Nasr Tomanbay. ...., bina, hicri 906/1501 yılı Ramazan ayında tamamlandı.

Hâkimiyet ifadesi olarak, Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi manasına (سيد ملوك العرب و العجم و الترك و الديلم) şeklindeki cümle, Memlûklü coğrafyasındaki başat milliyetleri sayarak, hakimiyet vurgusu yapılması bağlamında önemlidir.

1.12. Sultan el-Mueyyed Şeyh Camii Kitâbesi

Yapı, Kahire'de, tarihi eserlerin yoğun olarak bulunduğu, Muizz li-Dinillah Caddesi çevresindedir ve çok sayıda diğer tarihi yapıya komşuluk etmektedir. Yapı, El-Mueyyed Camii veya El-Mueyyedî Camii şeklinde farklı isimlerle de anılmaktadır. İnşası 1415 yılında başlamış, 1421 yılında tamamlanmıştır. Burcî Memlûk döneminin önemli eserlerinden biri olarak görülmektedir.

Caminin doğu eyvanında, doğu duvarındaki pencerelerin çevresini dolanan uzunca kitâbenin metni, Besmele ile başlamakta, Al-i İmrân Suresi 3/18-20 ayetleri ve

²⁰ Wiet, 1932, 50.

²¹ Bkz. The Monumental Inscriptions of Historic Cairo.

<https://islamicinscriptions.cultnat.org/InscriptionDetails?id=9026>.

bir besmele ile bu defa Tevbe Suresi, 9/18-28 ayetleri ile devam etmektedir. Müteakiben caminin inşa kitâbesi yazılmıştır:

أنشأ هذا الجامع المبارك المعمور بذكر الله تعالى سيدنا ومولانا ومالك رقابنا
السلطان الأعظم المالك الملك المؤيد أبو النصر شيخ سلطان الإسلام والمسلمين
سيد الملوك والسلاطين قاتل الكفرة والمشركين مظهر الحق بالبراهين منصف
المظلومين من الظالمين كهف الفقراء والمساكين ذخر الأيتام والمنقطعين حامي
حوزة الدين قسيم أمير المؤمنين صاحب العلمين خادم الحرمين الشريفين ملك
العرب والعجم والترك والديلم²²

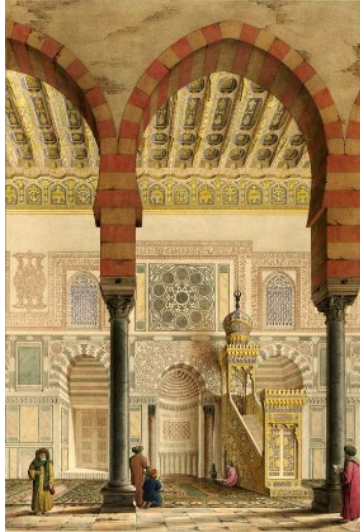
Allah'ın zikredilmesiyle mamur olan bu mübarek cami, büyüğümüz efendimiz, özgürlüğümüzün sahibi, büyük sultan, mülkün sahibi, Müeyyed Ebu Nasr Şeyh, İslam ve Müslümanların sultanı, meliklerin ve sultanların efendisi, kafır ve müşrikleri yok eden, hakikati belgeleriyle ispat eden, mazlûmların hakkını zalimlerden alan, yoksul ve muhtaçların sığınağı, yetim ve kimsesizler için hazine, din mülkünü koruyucusu, Halife'nin yönetimde ortağı, iki sancağın sahibi, iki şerefli haremın hizmetkârı, Arap, Acem, Türk ve Deylem'in meliki.

Kitâbede, hâkimiyet altındaki topluluklardan bahsedilirken, istisnai kullanımlardan biri olarak çoğunlukla “milletlerin özgürlüğünü elinde tutan” şeklindeki ifade burada, “özgürlüğümüzü elinde tutan” şeklinde, doğrudan idare edilen halk bağlamında formüle edilmiştir.

Melikler ve sultanların efendisi (سيد الملوك والسلاطين) bu kitâbede kullanılan ilk hâkimiyet ifadesi iken, kitâbelerde çoğunlukla metnin orta kısmında bulunan “Arap, Acem, Türk ve Deylem'in meliki” (ملك العرب والعجم والترك والديلم) şeklindeki ifade burada kitâbenin sonunda yer almıştır (Fot. 4).

Fot.4:

el-Mueyyed Şeyh Camii
Yazı Kuşağı
(Pascal Coste, Architecture
arabe ou Monuments
du Kaire, 1839, pl. 35)
(Archnet, 2024)

22 Abulvehhab, 2014, 212.

1.13. Kehf Kalesi, Muhammed Ebu Berke Kitâbesi

Üzerinde tarih bulunmayan ancak sultan ve veliahdının isminden hareketle dönümlendirilebilen kitâbenin metni şöyledir:²³

عز [لمولانا السلطان الأعظم المعظم مالك رقاب الأمم سلطان العرب والعجم]
ملك الترك والديلم سلطان الإسلام والمسلمين والزمان الظاهر ركن الدنيا والدين
أبي بيبس قسيم أمير المؤمنين اللهم أيده بولده [وو] لي عهد مولانا السلطان الملك
السعيد [نا] صر الدنيا والدين محمد بركة قان[....] أمير المؤمنين أدام الله عز...؟

Azamet, efendimiz, büyük sultan, milletlerin özgürlüklerini elinde tutan, Arabın ve Acemin sultanı, Türklerin ve Deylemlerin meliki, İslam ve Müslümanların ve zamanın sultanı, dünya ve dinin dayanağı, Baybars oğlu, halifenin siyasi ortağı, Allah onu oğlu ve veliahdı ile güçlendirsın. Efendimiz sultan Melik Said, din ve dünyanın dayanağı, Muhammed Berke..., Mü'minlerin emiri ... Allah onun yüceliğini daim eylesin.

Kitâbede başlangıçta sultanı yücelten ifadeden sonra hâkimiyet anlamında, ümmetlerin özgürlüğünü elinde tutan (مالك رقاب الأمم) ve Arap ve Acem'in sultanı (سلطان), Türk ve Deylem'in meliki (ملك الترك والديلم) ifadesine yer verilmiştir.

1.14. Kahire İslam Müzesi Han Kitâbesi

- 1- أمر بإنشاء هذا المكان المبارك من فضل الله تعالى و جزيل عطائه سيّدنا و مولانا و مالك رقابنا السلطان الملك الأشرف أبو النصر قايتباي سلطان الإسلام
- 2- و المسلمين قاتل الكفرة و المشركين محيي العدل في العالمين صاحب الديار المصريّة و البلاد الشاميّة و الأعمال الفرانيّة و القلاع الروميّة
- 3- و الحصون الإسماعيليّة و الثغور السكندريّة صاحب السيف و القلم و البند و العلم أفضل من حكم في عصره بالحكم صاحب البرّين و البحرين خادم الحرمين
- 4- [الشريفيين] ... و سلّم عليه يا ربّ العالمين
- 5- اللهم أدم العزّ و البقاء و العلوّ و الارتقاء و النصر على الأعداء ببقاء سيّدنا و مولانا و مالك رقابنا السلطان المالك الملك الأشرف
- 6- أبو النصر قايتباي سلطان الإسلام و المسلمين حامى حوزة الدين أبو الفقراء و المساكين كهف الأرامل و المنقطعين منصف المظلومين من الظالمين
- 7- الملك المكرّم و الخاقان المعظمّ أبو المعالي و الهمة سيّد ملوك العرب و العجم و الترك و الديلم أفضل من حكم في عصره بالحكم عبدك القائم بسنة نبئك و فرضك سيفك المرهف السلطان المالك الملك الأشرف أبو النصر قايتباي عزّ نصره

23 Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî, 2018, 540-541.

Günümüzde Kahire İslam Müzesi'nde bulunan, Melik Eşref dönemine ait yedi satırlık han kitâbesinin çevirisi şöyledir:²⁴

Bu mübarek mekânın yapımını, Allah'ın lütfu ve ihsanıyla, büyüğümüz, efendimiz, özgürlüğümüzün sahibi, Sultan Melik Eşref Ebu Nasr Kayıtbay, İslam ve Müslümanların sultanı, Kafirler ve müşriklerin yok edici-si, alemlerde adaleti ihya eden, Mısır diyarının, Şam beldelerinin, Fırat eserlerinin, Rum (Anadolu) Kalelerinin, İsmail'i kalelerinin, İskenderiye limanlarının, Kılıcın ve kalemin sahibi, bend ve ilmin sahibi, zamanında en çok hikmetle hükmeden, iki kara ve iki denizin, iki şerefli harem-in sahibi, selam onun üzerine olsun ya Rabbel âlemin. Allah'ım! İzzet, beka, yücelik, yükseklik ve düşmanlarına karşı zafer nasib et. Yöneticimiz, efendimiz, özgürlüğümüzü elinde tutan sultan, mülkün sahibi, Eşref Ebû Nasr Kayıtbay, İslam ve Müslümanların sultanı, din havzasının koruyucusu, fakirlerin ve miskinlerin babası, dulların sığınağı, zalimlerden mazlumların intikamını alan, ^{PDF}saygın hükümdar, büyük hakan, yücelikler ve himmetlerin sahibi, Arap, Acem, Türk, Deylem meliklerinin efendisi, çağında hikmetle hüküm verenlerin en faziletlisi, doğru kulun, Peygamberinin sünnetine ve senin farzlarına uyan, keskin kılıcın, mülkün sahibi olan sultan, Melik Eşref Ebu'n-Nasr Kayıtbay, zaferi yüce olsun.

Kitâbede, Arap, Acem, Türk ve Deylem meliklerinin efendisi şeklinde ifadesini bulan hâkimiyet ifadesi ile birlikte daha çok başka milletleri veya adı konmadan tüm milletler için tercih edilen, “özgürlüğünü elinde tutan” ifadesi burada “özgürlüğümüzü” şeklinde kullanılmıştır. Bu kitâbede sultan için kullanılan unvanlardan birinin Hakan olması, Türk kültürü bakımından öne çıkan unsurlardan biridir.

2. Karşılaştırma ve Değerlendirme

İslam devletlerinin kitâbelerinde sultan ve halifelerin, hâkimiyetleri altındaki milletlerin adlarına yer vermeleri yaygın bir durumdur. Aynı şekilde milletlerin adlarının sıralanması da küçük farklarla birlikte, yaklaşık aynı çizgide devam etmiştir.

Memlûklı kitâbelerinde, içinde Türk isminin de geçtiği örneklerde yer alan millet ve hâkimiyeti anlatan terimleri: Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan anlamında “mâlikü rikâbi'l-umem” (مالك رقاب الامم), Arap, Acem ve Türklerin meliki anlamında “meliku'l-Arab ve'l-Acem ve't-Turk” (ملك العرب والعجم و الترك), Meliklerin efendisi anlamında “seyyidu'l-mulûk” (سيد الملوك), büyük hükümdar anlamında “sâhibu'l-kırân” (صاحب القران), Arap, Acem ve Türklerin sultanı manasında “Sultânu'l-'Arab ve'l-'Acem ve't-Turk” (سلطان العرب والعجم و الترك), mülkün vârisi anlamında “vârisu'l-mülk” (وارث الملك), Arap, Acem ve Türklerin sultanı anlamında “Sultânu'l-'Arab, ve'l-'Acem ve't-Turk” (سلطان العرب والعجم و الترك), melikler ve sultanların efendisi anlamında “seyyidu'l-mulûki ve's-selâtîn” (سيد الملوك والسلاطين) şeklinde sıralamak mümkündür.

24 Bkz. The Monumental Inscriptions of Historic Cairo. <https://islamicinscriptions.culnat.org/InscriptionDetails?id=9397>

Kitâbelerde hâkim sultanın mensup olduğu milletin adına yer verilmediği örnekler de bulunmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nden Sultan Melikşah'ın Diyarbakır Ulu Camii'nin H.484 tarihli kitâbesinde, “..es-Sultânü'l-Mu'azzam Şâhinşâhü'l-A'zam Seyyidu mulûki'l-Ümem Mevlâ el-Arabi ve'l-'Acem”²⁵ şeklindeki ifade ile sultandan, “milletlerin meliklerinin efendisi, Arap ve Acem'in büyüğü” olarak bahsedilmektedir, Türklerden bahsedilmemektedir. Fakat yine aynı şehirde, Diyarbakır Nebi Camii Minaresi'nde 936/1529 tarihli Kanuni dönemi kitâbesinde, “Mevlâ mulûku't-Türk ve'l-'Arabi ve'l-'Acem” (مولی ملوک الترك والعرب والعجم) “Türk, Arap ve Acem meliklerinin efendisi” nitelemesi yapılmıştır²⁶. Dahası burada yönetilen milletler sıralamasında Türkler ilk sırada yer almıştır.

Yine Memlûkluk döneminin hemen sonrasındaki Osmanlı sultanı Kanuni'nin Kur düste el-Halil Kapısı'nda yer alan kitâbesinde (Fot.5), hâkim olunan devletler sıralamasında önce Rûm, sonra Arap ve Acem geldiği gözlenir.

Fot.5: Kudüs el-Halil Kapısı Kanuni Kitâbesi

Memlûkluk devri, Melik Eşref dönemine (1468-1496) ait han kitâbesinde, İslam kitâbe geleneğinde daha çok Türk hükümdarlarını ifade etmek için kullanılan “Hakan” unvanına yer verilmesi, el-Meliku'l-mükerrerrem ve'l-Hâkânü'l-mu'azzam (الملك المکرّم و الخاقان المعظم), hâkimiyetin sahibi bağlamında, dolaylı bir Türk vurgusu olarak anlaşılmalıdır.

Türk İslam epigrafisinde, bir topluluk olarak Yahudilerden bahsedilirken “Müsevî”, Hristiyanlardan bahsedilirken “İsevî” şeklinde isimlendirmeler bulunmakla

25 Beysanoğlu, 1990, 255.

26 Beysanoğlu, 1990, 455.

birlikte, Müslümanlardan, “Muhammedî” şeklindeki bir kullanım yaygınlık kazanmamıştır. Çok az sayıda kitâbede bu ifadeye rastlanmaktadır. Tomanbay Türbesi kitâbesi, “el-Milletu’l- Muhammediye” (الملة المحمدية) şeklindeki isimlendirmenin bir örneğidir.

Konya Alaeddin Camii Minber Kapısı üstündeki Sultan Mes’ud’a ait 594/1197 tarihli kitâbede, “Meliku bilâdi’r-Rûm” ifadesiyle birlikte “ve’l-Yûnân” (ملك بلاد الروم واليونان) denmek suretiyle Arap ve Türklerin kitâbelerinde, oldukça istisna sayılabilecek bir örneğe yer verilmiştir²⁷. Memlûklı kitâbelerinde ise sadece Anadolu’yu niteler halde Rûm ifadesi yer almaktadır.

Memlûklı öncesi dönemde, Memlûkluların hâkimiyet alanlarındaki coğrafyada, içinde Türk kelimesinin geçtiği kitâbelere yer yer rastlanmaktadır. 586/1190 tarihli bir şahidede, “Bu...Şucâuddin Hac Hazar bin Kaymaz bin Gâzi bin Türkmeni’nin mezarıdır (هذا... شجاع الدين الحاج خضر بن قيماز بن غازي التركماني) ifadesi yer almaktadır²⁸. Günümüzde Şam Milli Müzesi’nde muhafaza edilen, Cemaleddin Türkistani’ye ait mezartaşının B yüzünde, mezarda yatan kişi için “... Bu mezar, büyük emir, gazi, mücahit, yüce Allah’ın yolunda savaşan, Cemaleddin Türkistânî’nindir. 648 yılı, Ramazan ayının altısında vefat etmiştir” ifadeleri kullanılmıştır.

Cami-i Mansuri-i Kebir’in, Sultan Kalavun dönemine ait ۷۶۳/۱۳۶۳ tarihli inşa kitâbesinde, hâkimiyet ifadesi olarak sadece Araplar ve Acem ifadesine yer verilmiştir²⁹.

Günümüzde Mekke’de İlahiyat ve İslam Araştırmaları Fakültesi İslam Medeniyet ve Sistemleri Müzesi’nde muhafaza edilen, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir kitâbede, Osmanlıların da coğrafi anlamda, Anadolu’daki eserlerde olduğu gibi, Arap coğrafyasındaki kitâbelerde de Türklerin merkez coğrafyalarını ifade etmek için “Rûm” (روم) nitelemesini yaptıklarının bir örneği yer alır:

...büyük sultan, yüce hakan, Arap ve Acem’in sultanı, iki mukaddes haremın hizmetkârı, Rûm ve Iraklıların meliki, sultan oğlu sultan, Osman Oğlundan Sultan Süleyman. Zaferi yüce olsun (السلطان الأعظم والهاقان... المكرم سلطان العرب والعجم خدام الحرمين الشريفين ملك الروم والعراقيين السلطان بن...سلطان، السلطان سليمان من آل عثمان عز نصره...)³⁰.

Barbaros Hayreddin Paşa’nın, Cezayir Milli Müzesi’nde korunan 1520 tarihli cami inşa kitâbesi, Türklerin çoğunlukta olmadığı bir coğrafyada, künyesinde Türk adının geçmesi ile dikkat çekmektedir³¹.

امر ببناء هذه المسجد المبارك السلطان المجاهد في سبيل رب العالمين
مولانا خير الدين ابن الامير الشهير المجاهد ابي يوسف يعقوب التركي

27 Oral, 1962, 34.

28 Moaz ve Ory, 1977, 51.

29 Tedmuri, 1974, 62.

30 Muhammed Fehd Abdullah el-Fa’r, 1986, 337.

31 Tütüncü, 2013, 67-68.

...Bu mübarek mescidin yapılmasını, alemlerin Rabb'inin yolunda cihad eden, Mucahid Ebu Yusuf Yakub et-Turki adıyla meşhur emirin oğlu efendimiz Sultan Hayreddin emretti...

Yapımı Sultan I. Alaeddin Keykubad tarafından emredilen 627/1230 tarihli Alara Han kitâbesinde tüm lakapları içeren bir örneği görülürken,³² Alanya Kalesi Kızıl Kule'deki bir kitâbede, Sultan Alaeddin, "Tâc-u Âl-i Selçuk" (تاج آل سلجوق) Selçuk Oğullarının Tâci şeklinde nitelenmektedir³³.

Kitâbelerde hâkimiyeti doğrudan ifade eden kelimelerden biri olarak "Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan" ifadesi kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un, Divan-ı Lügâti't-Türk adlı eserinin Türkçe tercümelerinde, "Ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları"³⁴ şeklinde tercüme edilen cümle aslında, Memlûklu kitâbelerinde de çokça karşılaşılan "mâlik-u rikâbi'l-umem" (مالك رقاب الأمم) ifadesidir. Literal bir çeviride "yular" diye karşılanan kelime "rikâb" (ركاب) ise "özgürlük" anlamında kullanılmaktadır.

Kitâbelerde hâkimiyet altındaki milletleri ifade eden terimlerin kullanımı, Osmanlı devrinin sonuna kadar devam etmiştir. Sultan I. Ahmed'in türbesindeki kitâbede şu ifade bulunmaktadır:

Şah-ı dâver Osman-âli himem

Sayen Hak menba-i cûd û kerem

Sahib-i İran u Tûran u Yemen

*Mâlik-i Rum u Arab milk-i Acem*³⁵

Kitâbede tek tek milletler sayılmak yerine, Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki, "İran, Tûran, Yemen, Rum, Arab ve Acem" şeklinde ifade edilen altı coğrafi alanda, çok sayıdaki millet kastedilmektedir.

Türk kelimesinin epigrafik malzeme dışında, paleografik kaynaklarda da çok sayıda örnekleri vardır.³⁶

Türk dönemi kitâbelerinde, Türk isminin olumsuz anlamda kullanımına çok ender rastlanmaktadır. Kayseri İç Kalesi'nin güney duvarında, Karamanoğullarından Şeyh Çelebi bin Davud dönemine ait bir onarım kitâbesinde Türklerden, "el-Mustevlî el-Etrâk ed-dâllûn" (المستولى الاتراك الضالون) istilacı, dalalete düşmüş Türkler olarak bahsedilmektedir.³⁷

32 Yardım, 2002, 436.

33 Konyalı, 1946, 165.

34 Kaşgarlı Mahmud, 2020, 1.

35 Önkal, 1989, 317-318.

36 Bilgiç, 2019, 51-56.

37 Erkiletlioğlu, 2001, 45.

Sonuç

Hâkimiyeti altındaki milletlerin adlarının bir kitâbede yer alması durumu, İslam dönemi kitâbelerinin hemen her dönem ve coğrafyasında rastlandığı gibi, Memlûklu dönemi epigrafisinde de karşımıza çıkmaktadır.

Memlûklu kitâbelerinde, hâkimiyet altındaki milletler sıralamasında önce Arapların, takiben Acem ve Türk, nihayet Deylemler'in son sırada yer bulmaktadır. Geniş anlamda yabancı anlamına gelen Acem'in³⁸ Türk'ten önce gelmesi anlamlıdır. Az sayıda örnekte, bu dört millet dışında Efrenc ve Tatar'a (Avrupa ve Tatar) vurgu yapılmaktadır.

Memlûklu kitâbelerinde sultanın hâkimiyeti altındaki milletler sayılırken, Arap, Acem, Türk ve Deylem melikleri veya sultanları geniş bir kullanıma sahip olsa da, bazen bu milletlere ait isimlerde azalma veya çoğalmaya da rastlanmaktadır. Melik Eşref zamanına ait Mansuri Ulu Camii taçkapısında, sadece Arap ve Acem melikleri (ملوك العرب والعجم) “Mulûku'l-Arab ve 'l-'Acem” ifadesi kullanılmış, Türk ismi kullanılmamıştır.

Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan nitelemesi (مالك رقاب الامم) tüm coğrafya, din ve ırkları kapsayan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer İslam dönemi kitâbelerinde de rastlanan bir lakap olarak “zamanın İskender'i” ifadesi, zamanında çok sayıda coğrafya ve milletlere hükmeden Makedonyalı İskender'e göndermede bulunarak, yönetilen ülke sınırlarının genişliğini anlatan sembolik bir ifadedir.

Hemen her kitâbede bir şekilde karşımıza çıkan Besmele, ayetler, dualar, salat ve selamlar, bir yönüyle asıl hükümrânlığın ilahi boyutuna dikkat çekmekte, Memlûklu sultanlarının ellerinde olan hâkimiyetin, ilahi kaynağına vurgu yapmaktadır.

Milletlerin coğrafyalarla özdeşleştiği bir dönemde, kitâbelerde hükümrânlık altında bulunan milletleri vurgulayan ifadeler, dolaylı olarak yöneticilerin hâkimiyet sınırlarını çizen bir anlamı da beraberinde getirmektedir.

Memlûklu döneminden kalan bazı kitâbelerde, İslam kitâbe geleneğinde daha çok Türk hükümdarlarını ifade için kullanılan “Hakan” (خاقان) unvanına yer verilmesi, Türk soyluluğun dolaylı bir ifadesi olarak anlaşılması mümkündür.

Milletlerin özgürlüğünü elinde tutan nitelemesi (مالك رقاب الامم) tüm coğrafya, din ve ırkları kapsayan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer İslam dönemi kitâbelerinde de rastlanan bir lakap olarak “zamanın İskender'i” ifadesi, zamanında çok sayıda coğrafya ve milletlere hükmeden Makedonyalı İskender'e göndermede bulunarak, yönetilen ülke sınırlarının genişliğini anlatan sembolik bir ifadedir.

Memlûklu kitâbelerinde kullanılan unvan ve lakaplar, komşu coğrafyada ve Memlûklulardan kısa bir süre önce sona eren Anadolu Selçuklu dönemi kitâbelerinde de görülmektedir.

Geniş anlamda bulundukları coğrafyanın yakın önceki iki devleti Fatımiler ve Eyyubilerin kitâbe geleneğini sürdüren Memlûklu kitâbe geleneği,³⁹ çağdaşları olan, son

38 Kooria, 2017, 74-80.

39 Bierman, 1998, 133.

dönem Selçuklu ve erken dönem Osmanlı kitâbelerinde yer yer rastlanan birkaç dede sultan adı veya “Osmanlı ailesi” gibi hanedan adı belirten ifadeler yer almamaktadır. Her sultan, istisnalar hariç, kendi adını ifade etmektedir. Burada Memlûkluları farklı, anlamlı ve önemli kılan şey, hâkimiyetleri altındaki halkın çoğunun Türk olmaması ve Türkleşmiş bir coğrafyada bulunmamalarıdır.

Türk adı, epigrafik materyalde en erken örneği olan Göktürk Devleti Orhun Anıtlarından başlayarak⁴⁰ Memlûklular’a, oradan günümüze çoğunlukla yönetenlerin milliyeti ve zaman zaman da yönetilen olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

40 Ergin, 2011, 3-31.

KAYNAKÇA

- Abulvehhab, H. (2014). *Târîhu Mesâcidi'l-Eseriyye*. Kahire: Şeriketu'l-Emel li'Tiba'a ve'n Neşr.
- Archnet. URL: https://www.archnet.org/sites/2299?media_content_id=91967 (Erişim 22.06.2024).
- Ayaz, F.Y. (2015). *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
- Beysanoğlu, Ş. (1990). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*. Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayınları.
- Bierman, I.A. (1998). *Writing Signs: The Fatimid Public Text*. Berkeley: University of California Press.
- Bilgiç, C. (2019). *Memlûk Devletinde Sultanların Ünvan Lakab ve Nisbeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)*. Tehran: Tehran University Publications.
- Discover Islamic Art. URL: https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL:sy;Mus01;36;en (Erişim 22.06.2024).
- Ergin, M. (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkiletlioğlu, H. (2001). *Kayseri Kitabeleri*, Kayseri: KBB Yayınları.
- Eruz, A. F. (2004) Memlûklular, Sanat. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.29, 97-100). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eş-Şeyh Ebî'l-'Abbas Ahmed el-Kalkaşendî. (1915). *Subhu'l-A'sâ, Dâru'l-Kütübi's- Sultâniyye*, Kahire: Emiriyye Matbaası.
- Ferec Huseyn Ferec el-Huseynî (2018). *Dîvân-u Hattî'l-'Arabiyyi fî Sûriyya Nukûşu'l- 'Amâiri'l-Memlûkiyye, (H. 922-657/M. 1260-1516)*. İskenderiye: Mektebetu'l-İskenderiye Yayınları.
- Kamil Cemil el-'Aselî. (1991). *Mevsim en-Nebiyyu Mûsâ fî Filistîn Târih'l-Mevsim ve Makâm*, Amman: Cami'atu Urduniyye Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2020). *Dîvânü Lugâti'l-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Karakoyunlu). Ankara: TDK Yayınları.

- Konyalı, İ.H. (1946). *Alanya (Alâiyye)*, İstanbul: Ayaydın Basımevi.
- Kooria, M. (2017) Words of 'Ajam in the World of Arab: *Justice and Leadership in Early Islamic Courts*, Edited by Intisar A. Rabb and Abigail Krasner Balbale, Harvard Law School.
- Miroğlu, İ. (1998). Yavuz Selim Devri. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (C.10, 281-312). İstanbul: Çağ Yayınları.
- Moaz K. ve Ory, S. (1977). *Inscriptions Arabes de Damas. Les Stèles Funéraires, I. Cimetière d'al-Bāb al-Şağır*. Damas.
- Muhammed Fehd Abdullah el-Fa'r (1986). *el-Kitâbât ve'n-nukûş fî'l-Hicâz fî'l-asreyni'l- Memlûkî ve'l-Osmânî mine'l-karni's-sâmin el hicri hatte'l karni's-sânî 'aşer li'l hicri (M. 14- 18)*.Mekke.
- Oral, Z. (1962). Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi*, 5, 23-77.
- Önkâl, H. (1989). Osmanlı Türbelerinin Kitabeleri Hakkında. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VI, 317-318.
- Rabbat, N. (2010). *Mamluk History Through Architecture Monuments Culture and Politics in Medieval Egypt and Syria*. London : I.B. Tauris.
- Subaytî, M.M. (2008). *Lübnan fî'l- 'Ahdi'l-Memlûkî Ehemmu Âsâri'd-Dîniyye. Dâru'l- Beyrut: Mevâsimli't-Tibâ'a ve'n-Neşr*.
- Tedmuri, Ö.A. (1974). *Târih ve Âsâri Mesâcidi ve Medârisi Trablus fî Asri'l-Memâlik*. Trablus.
- The Monumental Inscriptions of Historic Cairo. URL: <http://islamicinscriptions.cultnat.org/InscriptionDetails?id=9026> (Erişim 19.10.2024).
- Thesaurus D'epigraphie Islamique. URL: <https://www.epigraphie-islamique.uliege.be/Thesaurus/User/EpigraphyDisplay.aspx?id=32841&pan=3&st=%d8%aa%d8%b1%d9%83&sc=16> (Erişim: 01.04.2024)
- Thomas, R.E. (1884-1885). Rapport sur le lieu de sépulture des Khalifes abbassides de la deuxième dynastie. *présenté au Comité de conservation des monuments de l'Art arabe par son secrétaire Rogers Bey, In: Comité de Conservation des Monuments de l'Art Arabe*.

- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tütüncü, M. (2013). *Cezayir'de Osmanlı İzleri (1516-1830)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Uluçay, M.Ç. (2012). *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1992). *Osmanlı Tarihi* (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Wiet, G. (1932). *Catalogue général du Musée arabe du Caire : Objets en cuivre*. Le Caire.
- Yardım, A. (2002). *Alanya Kitabeleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- كتاب صبح الاعشى في الانشا. URL: <https://shamela.ws/book/9429/417> (Erişim: 20.06.2024)

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.

Çıkar Çatışması: Yazar bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek beyanı yapmamıştır.

İntihal ve Diğer Etik Beyanlar: İntihal taraması *iThenticate* yazılımıyla yapılmış ve benzerlik oranı, derginin üst sınırı olan %15’in altında çıkmıştır. Yazar, kullandığı görsellerle ilgili bir telif problemi olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Plagiarism & Other Ethical Statements: Plagiarism detection was conducted using the *iThenticate* software and the similarity ratio was detected below the journal’s upper limit of 15%. The author declared that there is no copyright problem with the images he used.

Makaleler, ilk başvurudan yayın aşamasına değin, ön inceleme, hakem değerlendirme, editör ve İngilizce editörü inceleme süreçlerinde görülen ihtiyaçlara göre, gözden geçirme ve düzeltme yapılabilmesi amacıyla yazara en az bir kere geri gönderilmekte ve yayın öncesinde de yazarın son durum onayı alınmaktadır. Yoğunluk ve personel sıkıntısı dolayısıyla dergi tarafından ayrıca nihai, detaylı bir redaksiyon işlemi yapılamamaktadır. Dilin kullanımı, imlâ ve redaksiyonla ilgili hususlar ve kullanılan görsellerin kalitesi yazarların sorumluluğundadır.

From the first submission to the publication stage, articles are returned to the author at least once for review and correction, depending on the needs encountered during the preliminary review, peer review, editor and English editor review processes. In addition, the author’s approval is obtained for the final version of the article in publication format before publication. Due to the density, and lack of personnel, no additional redaction (editing the writing/typing) is performed by the journal. The language usage, expressing style, spelling, typing and reduction matters and the quality of the images used are the responsibility of the authors.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 34, Sayı: 1, Nisan 2025 | *Volume: 34, Issue: 1, April 2025*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Selami FEDAKAR ♦ Baş Editör (Editor in Chief): Dr. Ender ÖZBAY ♦ Editöryal Kurul (Editorial Board): Prof. Dr. Lale DOĞER, Prof. Dr. Semra DAŞCI, Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryâ - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

(İlgili sayının bilimsel hakemleri, tüm makaleleri içeren “Sayı Tam Dosyası”nda belirtilmiştir.)

(The scientific referees of the relevant issue are presented in the “Full Issue File” containing all articles.)

İnternet Savfası (Acık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

